

Повість Федора Потушняка „Совість” як художня реалізація авторської етичної концепції „рівноваги”

Оксана Степанівна Щербей, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна, oksana.shcherbey@ukr.net

Ключові слова: повість, совість, концепція, рівновага, терези, поетика.
Key words: tale, conscience, conception, balance, scales, poetics.

Повісті Ф. Потушняка «Совість» у літературознавстві не приділена належна увага: аналіз твору вичерпується дослідженнями В. Микитася та В. Барчан. У радянські часи В. Микитася у післямові до збірки «Честь роду», до якої включено повість, із класових позицій акцентував на ідейно-тематичному, образному, стильовому рівнях її поетики. Новітнє дослідження В. Барчан «Поетика повісті «Совість» Ф. Потушняка» стало великим кроком уперед у вивченні художньої своєрідності твору. В. Барчан уперше ґрунтовно розглянула повість у контексті філософських поглядів Ф. Потушняка, зокрема простежила художнє втілення філософського закону космічної рівноваги через модель терезів, проаналізувала екзистенційну проблематику та риси експресіонізму у творі. Ми поставили перед собою мету продовжити дослідження художньої реалізації авторської етичної концепції «рівноваги» у повісті Ф. Потушняка «Совість».

Отже, філософська ідея рівноваги, символом якої є образ терезів, пронизує всю художню творчість Ф. Потушняка – від поезії до прози. У передньому слові до однієї з поетичних збірок - «Терези вічності», письменник прозора тлумачить концептуальний зміст заголовкового образу: «Терези — символ всесвітнього, вічного закону життя і смерті. Я відчуваю вас всім єством — чую ваш непомітний рух в умі, серці, які зв’язані з вами узлами єдності. Коли ви наклоняєтеся в долину, мене обхвачує тривога, очікування, напруження, коли піднімаєтеся вгору — радість, надія... І так вічно хитаєтесь ви...» [Потушняк 2007: 160]. У прозі Ф. Потушняка символічний образ терезів з’являється у повісті «Совість».

Відповідно до специфіки жанру, який передбачає зображення морального світу людини, у повісті Ф. Потушняк намагається передусім розкрити та дослідити духовне єство головного персонажа – Петра під час нелегких життєвих випробувань. Оскільки художній світ твору фактично обертається навколо одного персонажа, цю повість доречно кваліфікувати як моногеройну. У творі наявні два сюжети: зовнішній - подійний і внутрішній – психологічний. Зовнішній сюжет будується лінійно за принципом нанизання подій: молодий змушнений хлопець Петро після навчання у Празі повертається в рідне закарпатське село, де його чекає жахлива звістка про раптову смерть батьків, скривджених сільським старостою Юрієм Лисим, котрий забрав у них землю. Далі цей чоловік завдає тяжкої особистої образи і самому Петрові, засватавши його кохану за свого сина Василя. Ці та всі інші зовнішні події повісті повністю переходять у план внутрішнього сприйняття, переживання їх Петром. Як зазначає В. Барчан, «художні акценти твору зосереджені не в соціально-побутовій, а в психологічно-філософській площині» [Барчан 2010: 17]. Фіксація психологічного життя Петра максимально об’єктивна завдяки наративному прийому «нульового градусу письма», коли наратор безсторонній, непомітний, розчинений у текстовій фактурі.

На початку твору подано психологічний портрет Петра з рисами меланхолійного темпераменту та інтровертивного типу характеру: «Він був усе тихим, спокійним чоловіком – здавалося, жив тільки думками...» [Потушняк 1973: 153]. Така психоемоційна структура персонажа зумовлює надзагострене сприйняття ним будь-якого явища, факту дійсності, їх узагальнення та онтологічно-екзистенційне осмислення: «Кріпкий і молодий, іде в своє село – таке стародавнє, наче вузлик часу, та первісне, вбоге, наївне, зі своїм самобутнім життям. Відчував, як мимо пронеслося все, що він чув і бачив, чому навчився в світі, бо зв'язаний з селом глибокими внутрішніми узами... І як це добре, як це добре, що людина має сховок свого я! Ходиш по світу, а воно, оте своє я, сховано десь у певному місці, що називається своїм... Думаєш, чи не думаєш, а такі думки самі родяться в твоїй голові» [Там само: 153-154]. Прочитується така ментальна ознака для закарпатського українця, як «велика прив'язаність до рідної скиби, свого краю» [Потушняк 2003: 79], виділена Потушняком-етнографом у праці «Світогляд закарпатського народу».

Нагромадження серйозних проблем у житті Петра – смерті батьків, втрати коханої, описане в експозиції повісті, неминуче призводить до конфлікту між головним героєм та його суперником в любові – Василем. Це - зав'язка, яка за гостротою, напругою та драматизмом нагадує новелістичну, і, як наслідок, Петро скеровує весь гнів і образу на Василя і в стані афекту б'є його до смерті, а потім, звільнившись від негативних емоцій, раптово усвідомлює увесь жах перед скоєним, злочинність власного вчинку. Цей момент стає падінням головного персонажа в страшну екзистенційну безодню: «Боже, я чоловіка вбив!» [Потушняк 1973: 179]. Потушняк із психологічною майстерністю за допомогою звернення до містичних образів показує, як скоєне руйнує психіку головного персонажа: «Із землі, з усіх-усюдів, підводяться тіні – довгі... сухі... високі... з тонкими комариними руками. І всі поспішають до нього... У корчах слабким хриплим голосом сміються болі... «Що це?» - питає він. Але вони сміються далі... З болота виходять білі водяниці... обступають, дивляться на нього величезними білими очима» [Там само: 179].

У подальшому виявляється, що Петро не вбив Василя, однак життя постраждалого висить на волосині і будь-якої миті може обірватися. Відтепер у Петра з'являється надія на свій власний порятунок, яка втілюється в його свідомості в образ ваг: «Він ніби бачив свою душу на хитких терезах... Василь помре або буде жити» [Там само: 181]. Власне, з цього моменту персонаж перетворюється на страшне напружене чекання, коли кожна мить дорівнює безконечності, право на існування як ніколи вимірюється «терезами вічності»: «Петро дивився вгору і здавалося, що його чуття – таки на терезах: і велика радість, і великий сум – обоє натягають ті терези аж до безконечності. А він десь посередині. І не може думати – тільки ждати, ждати... Буде Василь жити або ні – від цього залежить уся його доля: буде ще раз тим, ким був. Або впаде у пекло своєї совісті» [Там само]. Ф. Потушняк скрупульозно фіксує кожну точку коливань терезів душі Петра, і в цьому виявляється імпресіоністична поетика повісті. У творі розгортається цілий калейдоскоп душевних тортур персонажа.

У Петрові прокидається потреба «переждати десь тяжку годину», і він вирушає до лісу і священної для його родини гори. Мотив дороги в повісті має важливе сюжетно-композиційне та символічне значення. За словами В. Головка, «жанрова «норма» повісті виявляється в тому, що формою організації таких творів стає образ «шляху»... утвердження ідеї «дороги» («відкритого» простору) як певного ціннісного моменту... шляху морального удосконалення, духовного розвитку» [Головка 1991: 75]. Мандрівка Петра співвідноситься з пошуком втраченої рівноваги, балансу терезів сумління через контакт із сакральними етноархетипами лісу, гори, землі та людьми - мешканцями лісу, зокрема старим Іваном Чорним, який, як виявиться пізніше, вбивця,

тому, як ніхто, розуміє хисткий, неврівноважений стан Петра і каже йому: «Я знав уже такого, що все поспішав ... прямо... Знаю, знаю, що тебе жене... Або ти його уб'єш, або воно - тебе» [Потушняк 1973: 183].

Символічною є зустріч Петра з бабкою із в'язанкою хмизу на плечах. Її прикмети: «дивно земляне обличчя», в очах «увесь смуток сірої, обшарпаної землі» прозора натякають, що вона уособлює не що інше, як саму Magna Mater, стривожену і засмучену через стан головного персонажа, через його гріх: «Лице жінки справді скривилося плачем, наче вона відчула весь біль Петрової душі, що жене його вночі у глибину лісу» [Там само]. Тут підтверджується наукове твердження Ф. Потушняка про те, що «земля і оточуюча природа не тільки має вплив на формування тілесних і духовних якостей, але постійно бере участь у кожному моменті їх (одиниць народу – О.Щ.) життя» [Потушняк 2003: 108].

Розбалансованість душевних терезів оприявнюється через внутрішній діалог Петра із самим собою, із власним сумлінням. За спостереженнями Р. Апресяна, совість «в найзагальнішому плані... трактується як «внутрішній голос»; відмінності стосуються розуміння джерела цього «голосу», який сприймається або як незалежний від «я» людини, або як голос його таємного «я», або як «друге я» [Апресян 2010: 586]. У повісті Ф. Потушняка совість виявляється через голос «другого Я», який веде діалог із голосом власне Я. У такому ключі, як міркує згаданий дослідник, «совість не тільки метафорично, але і по суті, трактується як «голос іншого»; «вустами совісті» ніби говорить Всезагальний закон, вища Істина, це голос («поклик») трансцендентних сил [Там само: 586]. У момент найглибших душевних тортур, коли Петро у відчаї викрикує: «О, як я покалічив собі життя! Я тепер отруєний, рву сам себе на часті, хочу втекти від себе... А куди?», голос совісті обнадіює та підтримує: «Ні, ти ще не пропав перед оком матері землі, перед оком вічності... Ще може бути ясний день для тебе. Кріпися, кріпися... не віддавай ночі своєї душі» [Потушняк 1973: 184]. Можливо навіть, що совість Петра втілюється в образ божевільної дівчини, яка живе в лісі, вона напуває коня, стелить Петрові ліжко з папороті та цілу ніч співає ніжні пісні. Проте вранці головний персонаж з новою гостротою відчуває нахил терезів додола і швидко прямує до священної гори, де вбачає свій порятунок.

Топос священної гори у «Совісті» глибоко символічний. Ф. Потушняк акцентує на ньому увагу ще на початку повісті, змальовуючи його величним, загрозливим, уподібнюючи до якоїсь міфічної істоти: «Рідна гора, найвища в пасмі гір, наближалася. Як птах-велетень, сиділа на узгір'ях і грізно протягнула пазурі» [Там само: 154]. Гора є тією архетипною вертикаллю, на якій перебувають предки, батьки Петра і він сам, символізує їхню колективну родову душу: «Петро лише тепер порозумів, чому на вершині бували його предки. Тут відчув присутність їх вікової мудрості, що животворним полум'ям вливалася у жили» [Там само: 188]. Із психоаналітичного погляду, гори – символи життєвих труднощів і перешкод, а гірська вершина - пік індивідуальних претензій, інтеграція особистості, Над Я [Самохвалов 1999: 48]. Отже, перебування Петра на вершці гори – непростий пошук розв'язання життєвої кризи.

Ідейно-емоційною вершиною повісті, пуантом, моментом катарсису є сповідь Петра у скоєному матінці-землі. Як зазначає у власних етнографічних дослідженнях Ф. Потушняк, «земля – це не тільки елемент, але і «велика наша мати», котра все на собі держить, кормить, котра все видає з себе, а, наприкінці все приймає в себе. Своєю тілесною потенцією людина цілком прив'язана до неї. Тому чоловік і земля суть одно» [Потушняк 1942: 351]. Земля для Петра є у повному сенсі божеством, верховним суддею його страшного вчинку. На думку В. Барчан, «покаянна молитва Петра до землі на високій, святій для його роду горі та біблійно-символічна відповідь неба» сповнена «вражаючою силою експресії». «Ця картина споріднена і епізодами із Франкового

«Мойсея» [Барчан 2010: 23]. Розмова з матінкою-землею урівноважує терези сумління Петра: «І, на диво, весь вантаж звалився з його душі. Вона знову знайшла свої крила і була у повній рівновазі» [Потушняк 1973: 189]. Однак ця стійкість не є стабільною, Петрові згодом сниться сон, у якому Василь докоряє йому за те, що той шукає свою чисту совість, а про нього забув. Як бачимо, сновидіння підняло з глибин підсвідомості персонажа істинну умову його душевного спокою. Тепер головний герой бачить перед собою обов'язок постати перед Юрою Лисим та Василем, у такий спосіб бодай згладити свою вину. Лесть не ціною життя Петро в негоду дістається помешкання Лисих, де Юра замикає, ув'язнює його в коморі на той час, поки Василь бореться зі смертю. На щастя, стається диво: наступного дня Василь повертається до життя, Петро в прямому і переносному сенсі стає вільним від фізичних і душевних мук, до нього повертається така бажана, довго відшукувана рівновага: «Те, що здавалося, було найстрашнішим на світі, минуло, як сон. Знову почувся живою людиною. У нього знову була совість – своя біла тінь» [Там само: 195]. Цікаво, що й образ Василя у творі спочатку з'являється як біла тінь. У психоаналізі Тінь – це передусім негативний бік особистості, уособлення недоліків і слабкостей [Самохвалов 1999: 24]. За словами В. Самохвалова, «кожен має свою індивідуальну Тінь, і вона майже завжди є найгіршим боком особистості. Існують рідкісні винятки з цього правила, які трапляються в індивідів, свідомість яких розуміє, що Тінь індивіда є втіленням кращого боку» [Там само]. Таким чином, у повісті Ф. Потушняка прочитуються обидва протилежні значення Тіні: позитивне, яке уособлює совість (на початку твору, коли Потушняк малює картину повернення Петра до рідного села, зроблено акцент на наявності тіні у персонажа) і негативне, сконцентроване в образі Василя як проекції слабкостей самого Петра. У кінці головної персонаж повністю звільняється від негативної тіні через мовчазне примирення зі своїми ворогами Юрою та Василем Лисими. Регулюючою силою, яка урівноважує хисткі терези людської душі, совісті виступає християнський ідеал любові до ближнього, до ворога, адже, за визначенням Потушняка-філософа, «любов – це ... стремління до чого-небудь кращого, піднесеного» [Потушняк 2003: 106]. Недарма ще на початку повісті з'являється образ «припорошеного Христа у терновому вінку» - центрального християнського символу любові до людей через муки, терпіння і самопожертву. Відбувається остаточне стійке урівноваження терезів сумління, які тепер не можуть похитнути навіть давні образи Петра на Юру Лисого, що мимоволі знову виринають у свідомості першого: «Що буде? Що буде? В ньому знову збурився неспокій. Та терези вже не захиталися» [Потушняк 1973: 201]. Головний персонаж мужньо витримав удари долі, віднайшов душевну рівновагу і сприяв духовній еволюції свого ворога – Юри Лисого, котрий, як староста, нарешті почав дбати про інтереси села, пробачив Івана - убивцю своєї сестри Анці.

Позбавлення Петра від тягаря сумління в кінці повісті символізує зрушення каменя на тозі, того самого, який був свідком злочину головного персонажа: «Ось перед ним високий, чорний камінь [...] Дивиться на камінь... довго... довго... Потім паде на нього грудьми. Гострий біль і кров... Але Петро горнеться до холодної брили, мовби хоче втиснути у неї своє серце» [Там само: 179]. Селяни на чолі з археологом виявили на камені зображення картини боротьби на мечях двох чоловіків. Виявляється, що за півстоліття до сутички Петра з Василем, на цьому місці вже була битва через землю, і чоловіки вбили один одного. Камінь уособлює свідка тих подій, носія історичної пам'яті, стає провідником філософської ідеї повісті: «Камінь вріс у землю. Здавалося, все довкола нього вже змінилося, тільки він незмінний за довгі століття. І хоч постарів – лишився, як був. Наче й говорив: «Люди добрі, скільки я вже видів на своєму віці, але все по своїй суті є таким, як і було!» [Там само: 199]. Модель людського буття, сумління незмінна – це терези, які перебувають у вічному пошуку

рівноваги між полярними величинами: добром і злом, правдою й неправдою, життям і смертю, радістю і смутком.

Варто зазначити, що семантично подібний до Петра персонаж транспонований в оповідання Ф. Потушняка «Сталося». За сюжетом Юра – головний персонаж малого твору письменника закохався у Марійку, а її родичі присилювали вийти заміж за іншого – Петра. Любовний трикутник неминуче призводить до кривавого конфлікту між хлопцями, та, на щастя, ніхто не помирає. Наприкінці Юра повністю здолав свій гнів добрим учинком – врятував Петра від смерті. У душі першого відновлюється рівновага. Філософська концепція терезів сумління тут явно не виражена, але чітко прочитується у підтексті.

Отже, у повісті «Совість» Ф. Потушняк художньо втілює власну оригінальну філософську концепцію рівноваги. Через головного персонажа твору Петра автор показав моральне і духовне становлення людини через випробування у складному, повному несправедливостей світі як коливання терезів сумління у стремлінні до непохитності, спокою. Імпресіоністична, символістська поетика твору дозволила психологічно якнайтонше простежити діаграму коливань терезів сумління головного персонажа твору в тяжінні до стану цілковитої рівноваги.

Література

- АПРЕСЯН Р. Совість // Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Научно-ред. совет: преде. В. С. Степин, заместители преде: А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. М., 2010. Т.3. С.586.
- БАРЧАН В. Поетика повісті «Совість» Федора Потушняка // Науковий і мистецький світ Федора Потушняка: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження видатного українського письменника і вченого/ Упорядник Ігор Ліхтей. Ужгород, 2010.
- ГОЛОВКО В. Поэтика русской повести. Саратов, 1991.
- ПОТУШНЯК Ф. Вода, земля і воздух (в народнім вірованю) // Зоря-Најnal. Річник II. Ужгород, 1942. Ч. 3-4. С. 351-376.
- ПОТУШНЯК Ф. Мій сад. Поезії і драми / Упорядкування, підготовка текстів, передмова та примітки Д. М. Федаки. Ужгород, 2007.
- ПОТУШНЯК Ф. Світогляд закарпатського народу // Ф. Потушняк Я і безконечність (Нариси історії філософії Закарпаття) / Упоряд., приміт. та післямова Р. Офіцинського. Ужгород, 2003. – С. 75-89.
- ПОТУШНЯК Ф. Честь роду: Оповідання, повість, поезії в прозі. Ужгород, 1973.
- Потушняк Ф. Про любов до народу // Ф. Потушняк. Я і безконечність (Нариси історії філософії Закарпаття) / Упоряд. та післямова Р. Офіцинського. Ужгород, 2003. С. 105-109.
- САМОХВАЛОВ В. Психоаналитический словарь и работа с символами сновидений и фантазий. Симферополь, 1999.

Annotation

In the article the author has traced the artistic realization of philosophical ethical conception of «the balance» in the story «The conscience» by F.Potushnyak. The spiritual making of the main character Petro is symbolically revealed through the image of scales of conscience. The core of artistic evolution of Petro is the peace of mind, harmony, balance of inward scales under any living circumstances.